

Roman Wysocki*

Od (Mało)Rusinów do Ukraińców. Ewolucja ukraińskiej tożsamości narodowej od drugiej połowy XIX w. do początku XX w.

From (Little) Ruthenians to Ukrainians. Evolution of the Ukrainian national identity in the second half of the 19th to the beginning of the 20th centuries

Abstract: The text discusses the impact of modernization processes in the formation of the modern Ukrainian nation. The selected period corresponds to the emergence of the first Ukrainian political organizations and is ending at the beginning of the Ukrainian state-building. As a social structure, the Ukrainians went through the process of inventing a name, defining the border of their ethnic territory, codifying the language and developing organizational life and forming political elites. It was not enough to gain independence at the end of World War I, because its achievement also depends on other factors. The analysis shows that the process of modernization in the case of Ukrainians belongs to the Central and Eastern Europe model.

Keywords: modernization, Ukraine, Ukrainians, modern Ukrainian nation

Streszczenie: Tekst omawia wpływ procesów modernizacyjnych na kształtowanie się nowoczesnego narodu ukraińskiego. Wybrany okres odpowiada przedziałowi czasu zaczynającemu się w momencie pojawienia się pierwszych ukraińskich organizacji politycznych i kończący w momencie wstąpienia na drogę budowy niepodległego państwa. Jako struktura społeczna Ukraińcy przeszli w tym czasie proces wynajdywania nazwy, określania granicy własnego terytorium etnicznego, kodyfikacji języka oraz rozwoju życia organizacyjnego i formowania elit politycznych. To jednak nie wystarczyło, aby uzyskać niepodległość u schyłku I wojny światowej, ponieważ jej zdobycie współzależny także od innych czynników. Analiza pokazuje, że proces modernizacji w przypadku Ukraińców zasadniczo wpisywał się w model charakterystyczny dla Europy Środkowo-Wschodniej.

Słowa kluczowe: modernizacja, Ukraina, Ukraińcy, nowoczesny naród ukraiński

* Roman Wysocki – dr hab., Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, ORCID: 0000-0002-5664-6041, e-mail: roman.wysocki@mail.umcs.pl.

Wstęp

Procesy modernizacyjne prowadzą do ukształtowania nowych struktur społecznych, a tym samym nowoczesnych narodów. Powstawanie ich to zjawisko złożone, uzależnione od intensywności czynników społecznych, ekonomicznych i politycznych. W przypadku narodu ukraińskiego można by rzec, że formowanie go odbywało się zgodnie z Gellnerowską koncepcją, zakładającą, że granice etniczne będą się pokrywać z granicami politycznymi¹. Proces ten, trwający od końca XVIII w., przybrał na sile od połowy XIX w. i trwał do początków XX w. Koniec I wojny światowej przyniósł ostateczną redefinicję ukraińskich celów politycznych, ale nie zakończył procesów konstruujących nowoczesny naród i ukraińską tożsamość narodową. Do tego momentu Ukraińcy próbowali wybrać najwłaściwszą dla nich nazwę, a także określić terytorium, skodyfikować język, uformować wyobrażenie o wspólnej przeszłości i symbolach oraz zdefiniować cel polityczny. Szybkość i charakter zachodzących zmian w obrębie ich wspólnoty współzależały od aktualnej struktury społecznej, odległości od centrów życia narodowego i wydarzeń politycznych. Czynniki te determinowały tempo procesów prowadzących do sformowania nowoczesnego narodu jako „wspólnoty wyobrażonej” składającej się z „równoprawnych” członków.

„Tożsamość narodowa”, czyli świadomość przynależności do nowoczesnej wspólnoty, według Anthonego D. Smitha jest „pojęciem z zakresu fenomenów związanych z narodem”, stosunkowo młodym, występującym zarówno jako termin analityczny, jak i idea nacjonalizmu. W obieg naukowy ten termin wszedł, wypierając wcześniejsze określenia: „charakter narodowy” i „świadomość narodowa”². Opisuje się nim podstawę egzystencjalną narodu „jako samodzielnej zbiorowości społecznej”, w której tworzenie właściwej narodowi tożsamości zawsze prowadzi do modyfikacji dawnych wyobrażeń³. Zjawisko to nie dotyczy wspólnoty wyłącznie „powstającej”, ale też „już sformowanych” i ją „obserwujących”, które *de facto* podlegają tym samym procesom.

1 E. Gellner, *Narody i nacjonalizmy*, Warszawa 1991, s. 9-10.

2 A. D. Smith, *Nacjonalizm*, Warszawa 2007, s. 31.

3 M. Janion, *Niesamowita Słowiańszczyzna. Fantazmaty literatury*, Kraków 2006, s. 260.

Dla okresu będącego przedmiotem naszego zainteresowania nie jesteśmy w stanie zmierzyć dynamiki narastania tożsamości narodowej Ukraińców w statystycznych kategoriach naukowych. W interesującym nas okresie nikt nie przeprowadzał sondaży, w których respondenci byliby pytani o narodowość czy przynależność etniczną. Dysponujemy co prawda danymi spisów powszechnych ludności, ale są one źródłem niedostarczającym nam pełnej palety etnonimów umieszczanych w ankietach spisowych, odzwierciedlających faktyczny stan ówczesnej samoidentyfikacji. Więcej informacji w tym względzie dostarczają opisy z badań etnograficznych, przekazy na temat rozwoju życia kulturalnego, instytucji ekonomicznych i politycznych, formowania się elit narodowych utożsamiających się z ukraińskim narodem politycznym, relacje o różnych przejawach aktywności i tworzenia wspólnej nowoczesnej symboliki (np. godło, hymn). Pozwalają one zrozumieć jakościowy bieg zmian tożsamościowych.

Rozwój ukraińskiego życia kulturalnego, ekonomicznego i politycznego, nasilający się wyraźnie od połowy XIX w., był produktem i odzwierciedleniem procesów modernizacyjnych oddziałujących na wspólnotę budowaną na zrębach etnicznych. Specyfiką wyłaniania nowoczesnego narodu ukraińskiego było konsekwentne odwoływanie się do idei wielomilionowej wspólnoty zamieszkującej na ogromnym terytorium. Tymczasem liczna i rozproszona baza ludzka w dobie formowania nowoczesnych narodów, wobec braku narzędzi pozwalających na szybką komunikację w jej obrębie, nie była czynnikiem wzmacniającym, lecz osłabiającym szybkość ukraińskich procesów narodotwórczych, ich efektywność i skalę. W następnych dziesięcioleciach potwierdzenie tego twierdzenia odnajdujemy na przykład w skuteczności formowania zaplecza ruchu ukraińskiego w Galicji. Na tle pozostałych terenów obszar galicyjski cechowały niewielkie odległości pomiędzy członkami lokalnej wspólnoty, a w tym i możliwości wzajemnej komunikacji.

Pojawianie się pierwszych ukraińskich organizacji i programów politycznych oraz działania w kierunku realizacji idei państwa narodowego obserwowano od połowy XIX w. do początków XX w. W interesującej nas zbiorowości istniało bowiem nie tylko poczucie pokrewieństwa kulturowego, językowego i historycznego jej członków, ale też odrębności od sąsiadów. „Naród jest [bowiem] – jak twierdzi Antonina Kłosowska – przedmiotem zarówno refleksji potocznej, jak

i naukowych koncepcji i teorii⁴. Pierwsza z nich próbuje posiłkować się drugą i jest siłą decydującą o jego kształcie. Refleksja dokonuje się zawsze w korelacji i konfrontacji z procesami narodotwórczymi sąsiednich narodów. Ówczesna ukraińska idea/ideologia narodowa (a zarazem tożsamość narodowa), formująca się na bazie wcześniejszych wyobrażeń i pod wpływem nowych, także zaczerpniętych z zewnątrz, mierzyła się i była mierzona w szczególności z wizjami i koncepcjami narodu polskiego i rosyjskiego. W przypadku ostatnich obu wspólnot powstanie narodu ukraińskiego było czynnikiem oddziałującym na kształtowanie się również ich tożsamości narodowej.

1. Wynajdywanie nazwy

Każdy naród wynajduje sobie nazwę. W przypadku Ukraińców proces ten stał się czytelny w okresie od początkach XIX w. do początku XX w. Zaakceptowany wówczas termin *Ukraińcy* pochodził od nazwy terytorium⁵. Nie był określeniem nowym, w tym okresie nadano mu jedynie nowoczesną treść. Upowszechnienie jego było konsekwencją adaptacji „mitu kozackiego/Kozaczyzny” jako głównej idei-symbolu scalającego wspólnotę, w którym „*Ukrania quæ et Terra Cosaccorum*”⁶. Utrwalanie się nazwy *Ukraińcy* niesłusznie postrzegane bywa też jako podmiana „starych” nazw terytorium i jego mieszkańców⁷. Na poszczególnych etapach procesów narodotwórczych musiano sobie radzić z różnorodnością nazw terytorium i etnonimów. Powstające wokół nich dyskusje przybierały postać sporów ideologicznych, które nominalnie zakończył Mychajło Hruszewski, publikując fundamentalną pracę *Istorija Ukrajiny-Rusy* i tworząc obraz wspólnego historycznego terytorium z mieszkańcami powiązanymi więziami losów, tradycją, językiem i pokrewieństwem etnicznym.

Dyskusje wokół nazwy narodu można postrzegać jako zadanie wyłącznie dla specjalistów od językowego obrazu świata, gdyby „spór

4 A. Kłosowska, *Kultury narodowe u korzeni*, Warszawa 1996, s. 5.

5 W. Serczyk, *Historia Ukrainy*, Wrocław 2001, s. 9-10.

6 Zob. mapa: *Vkrania quæ et Terra Cosaccorum cum vicinis Walachia, Moldavia, Minorisq[ue] Tartarie Provinciis exhibita à Joh. Baptist Homann, Noribergæ [Nuremberg] 1720.*

7 Por.: T. Kamusella, *The Change of the Name of the Russian Language in Russian from Rossiiskii to Russkii: Did Politics Have Anything to Do with It*, „Acta Slavica Iaponica” 2012, t. 32, s. 74-75.

o nazwy” nie był obecny we współczesnym naukowym obrazie świata przedstawiciele różnych dyscyplin, w tym historyków. Oczywiście, z historycznej już perspektywy Wilhelma von Humboldta i jego przekonania, czy raczej tego jak je postrzegamy, „nie istnieją żadne pojęcia niezależne od języka”⁸. Dlatego badacze, nawet zakładając istnienie korelacji pomiędzy stosowanymi terminami a stanem rzeczywistym, muszą znać odpowiedź na pytanie, czy nazwy: *Rusin*, *Małorusin*, *Ukrainiec* w odniesieniu do tego samego terytorium i w ujęciu interesującego nas okresu są różne czy faktycznie tożsame. Przytaczanie licznych przykładów wykorzystywania ich wyłącznie w odniesieniu do mieszkańców Ukrainy nie może być odseparowane od procesów społecznych i politycznych oraz ewolucji języka pojęć. Dynamika zmian w obszarze samoidentyfikacji wraz z procesem modernizacji społeczeństwa nie spowodowały bowiem, że członkowie jednej wspólnoty przestali używać różnych nazw na określenie samych siebie, ale zawsze używali je w innym znaczeniu. Pojęcie *Rusin/Małorusin* określające mieszkańca Ukrainy to „etno- i socjonim o długiej historii i bardzo dramatycznych losach. Identyfikator ten, będący zarówno nazwą własną, jak i wyznacznikiem *zewnątrznym*, w pewnym momencie dziejów okazał się narzędziem zacieklej walki w złożonych strukturach interakcji z dużą liczbą aktorów. Dlatego małorosyjskość [i ruskość] i wywodzące się z niej koncepcje funkcjonowały w kilku powiązanych ze sobą, ale znacząco różnych kontekstach”⁹. Dla Ukraińców były one zawsze jednoczesnym pytaniem o to „kim jesteśmy?”. W przypadku sąsiadów (Polaków, Rosjan i in.) były egzoetnonimami wykorzystywanymi w poszukiwaniach granic terytorialnych i demograficznych swoich wspólnot narodowych i pytaniem o to „kim są (Rusini/Małorusini): swoimi czy obcymi?”. Charakter wszystkich odpowiedzi determinowały koncepcje terytorialne i wizje ekspansji lansowane przez ruchy narodowe. Potwierdzały one, że stosowane w XIX w. określenia: *Rusin*, *Małorusin* (*Małorosjani*) i *Ukrainiec* były z jednej strony równorzędnymi nazwami odterytorialnymi, z drugiej – nazwą tej samej

8 E. Drzazgowska, *Humboldt: przełamanie arystotelesowskiego modelu relacji oznaczania*, „Lingua ac Communitas” 2011, t. 21, s. 53.

9 А. Миллер, *Український вопрос в Російській імперії* [A. Miller, *Ukrainskij wopros w Rossijskoj imperii*], Kijów 2013, s. 343.

wspólnoty etnicznej. Spośród nich jednakże tylko termin *Ukrainiec* był etnonimem określającym członka nowoczesnego narodu.

2. Terytorium wyobrażone – terytorium realne

Początek XIX w. to okres, w którym nadal obserwowano (trwający już od ponad pół wieku) regres społeczny, ale równocześnie moment zacierania się obrazu „starej Ukrainy” i wyłaniania „nowej Ukrainy”, innej „pod względem geopolitycznym, demograficznym i etnicznym”, a przede wszystkim o innym składzie elit¹⁰. Zainteresowanie historią, etnografią w korelacji z ówczesną etniczną koncepcją narodu przekładały się na poszukiwania odpowiedzi na pytania o granice terytorium zamieszkanego przez Ukraińców. Ogromny wpływ na ich wyobrażenie mieli historycy ukraińscy, poczynając od anonimowego autora *Istorii Rusow*, poprzez Dmytra Bantysz-Kamińskiego twórcę czterotomowego opracowania *Istorii Małoj Rossii* (1822) i Mykołę Markewicza autora pięciotomowej *Istorii Małorossii* (1842-1843), a kończąc na Mychajle Hruszewskim i jego słynnej *Istoriji Ukrajiny-Rusy* (1898-1936). Ostatni z wymienionych dokonał przełomu w dyskusji, ale jej nie zakończył.

W kształtowaniu wyobrażenia granic obok historii ważną rolę odegrały wówczas geografia, etnografia i statystyka. Popularyzacja i odwzorowywanie ich osiągnięć na mapach przerodziło się w walkę o to, „jak rozgraniczyć narodowość [...] w środowisku, w którym granice kulturalne były płynne”¹¹. Odgórnie zakładano, że do grupy narodowej należy wpisać wszystkich, którzy posługują się językiem ukraińskim. Nie było to ujęcie nowe, a wręcz typowe dla tej części kontynentu europejskiego. W sukurs takiej koncepcji przyszły prace XIX-wiecznych uczonych czeskich ukazujące obszar zamieszkania Słowian. Ważna rola przypadła pracom Pavla Šafárika wydanym w 1842 r. – mapie *Slovanský zeměvid* i opracowaniu *Słowiański narodpis*. Pomimo że opisując granice „narzecza małoruskiego”, czeski uczone nie przeprowadził ich w pełni poprawnie, to to, co zaprezentował, było na owe

¹⁰ J. Hrycak, *Historia Ukrainy 1772-1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, Lublin 2000, s. 25.

¹¹ D. Arel, *Introduction. Theorizing the Politics of Cultural Identities in Russia and Ukraine*, [w:] *Rebounding Identities. The Politics of Identity in Russia and Ukraine*, red. D. Arel, B. A. Ruble, Baltimore 2006, s. 16.

czasy znaczącym przełomem¹². Prace jego wywarły ogromny wpływ na elity ukraińskie w Galicji i na obszarach naddnieprzańskich¹³.

W ślad za P. Šafaříkiem w drugiej połowie XIX w. ukraińscy językoznawcy skorygowali i uściślili obszary występowania języka ukraińskiego, a po przeniesieniu badań na mapę stali się współtwórcami kartograficznego obrazu Ukrainy. Etnograf Pawło Czubyński i językoznawca Kostiantyn Mychalczuk zaprezentowali wyniki swych badań na wydanej w 1871 r. mapie *Karta južno-russkich narieczij i goworow*. Co prawda nie używali w niej określenia *Ukraińcy*. Nie czynili tego nie tylko dlatego, że było ono zakazane w ówczesnej Rosji, ale również dlatego, że w ich czasach termin *małorosyjski* (*małoruski*) posiadał cechy pojęcia aspirującego do rangi nowoczesnego określenia politycznego. Przełom w ukraińskiej kartografii nastąpił dopiero u Hryhorija Wełyczki, który na wydanej z 1896 r. we Lwowie mapie umieścił tytuł *Narodopysna karta ukrayins'ko-rus'kohoho narodu*.

Zdaniem Juliana Ochrymowycza tym, który jako pierwszy w ukraińskiej myśli politycznej propagował hasło jednolitego obszaru Ukrainy, był Mychajło Drahomanow. Dla niego „ziemia ukraińska [była] tam, gdzie żyją tacy sami chłopci, jak na byłej kozackiej Ukrainie nad Dnieprem”, a „Ukrainą nazywamy całą krainę od górnego biegu rzeki Tysy na zachodzie do rzek Don i Kubań na wschodzie, od Narwi na północy do Morza Czarnego na południu, to jest wszystkie ziemie, gdzie lud rozmawia w języku ukraińskim”¹⁴. Tak zdefiniowane granice odąd stały się powszechnie akceptowane przez elity ukraińskie.

Początek XX w. przyniósł ugruntowanie wiedzy o granicach Ukrainy niejako na dwóch poziomach. Z jednej strony dokonał się ogromny postęp w poznawaniu geografii „wyobrażonej Ukrainy”, co doskonale było widać w pracach wybitnego geografę ukraińskiego Stepana Rudnyckiego. Właśnie jemu przypisywano zasługę upowszechnienia wiedzy o jej terytorium¹⁵. Z drugiej strony badania etnograficzne wzmocniły modę na studia antropologiczne, umożliwiające poznanie

12 P.J. Šafařík, *Slowanský národopis*, Praga 1842, s. 22-26.

13 К. Студинський, Павло Йосип Шафарик і українці. До історії українсько-чеських зв'язків [K. Studynskij, Pawło Josyp Szafaryk i ukrajinci. Do istoriji ukrajinsko-czeskich zwjazkiw], Warszawa 1935, s. 5.

14 Сут. за: Ю. Охримович, *Розвиток української національно-політичної думки* [Ju. Ochrymowycz, *Rozwytok ukrajinskoji nacionalno-politycznoji dumky*], Lwów – Kijów 1922, s. 122.

15 Zob.: S. Rudnytsky, *The Ukraine and the Ukrainians*, Jersey City 1915.

nie tylko języka, ale też kultury, etnogenezy i wzajemnych powiązań mieszkańców poszczególnych regionów. Bez wcześniejszej wiedzy w wymienionych dziedzinach o kształcie terytorium ukraińskiego niemożliwe byłoby określenie granic politycznych terytorium i ich wytyczanie przez formujące się od 1917 r. państwo ukraińskie.

Na zaprezentowanej na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r. mapie Ukrainy jako jej obszar zaznaczono zarówno znajdujące się na zachodnich krańcach Polesie, Podlasie, Chełmszczyznę i Łemkowszczyznę, jak też na południu – Krym i na wschodzie – Kubań¹⁶. Tak prezentowany obszar ziem ukraińskich potwierdził, że w jego ukształtowaniu nie przeszkodziła granica rosyjsko-austriacka. W nieukraińskiej literaturze i publicystyce co prawda jeszcze długo lansowano koncepcję granicy na Zbruczu jako przeszkodę w rozwoju ukraińskiej tożsamości narodowej i idei narodowej i *de facto* sprzyjającą powstaniu dwóch tożsamości narodowych/etnicznych. Granica na Zbruczu, utworzona w wyniku rozbiorów Rzeczypospolitej, nie podzieliła Ukraińców, podobnie jak granice zaborów nie podzieliły Polaków i nie przeszkodziły w sformowaniu ich przekonania o przynależności do jednej wspólnoty. Nie stała się ona nawet, choć próbowano ją tak przedstawiać, symboliczną granicą pomiędzy ukraińskim prawosławiem i grekokatolicyzmem. Wśród Ukraińców w obrębie Austro-Węgier prawosławie zawsze dominowało na Bukowinie, a w granicach Rosji likwidacja Kościoła unickiego na Chełmszczyźnie nastąpiła dopiero 1875 r., co notabene nie zamknęło kwestii unickiej¹⁷. Paradoksalnie również rozwój idei panslawizmu i moskalofilizmu na obszarze galicyjskim, a na części obszarów w granicach Rosji – zapadnorusizmu (obejmującego także Białorusinów) byłyby niemożliwe bez istnienia wyobrażenia o wspólnotie etnicznej i historyczno-kulturowej Ukraińców oraz roli, jaką odgrywał w nim Kijów. Galicja w ukraińskim ruchu narodowym zaczęła wybijać się dopiero od lat 80. XIX w., a tezę o jej roli jako „Piemontu” Iwan Łysiak-Rudnicki określał mianem przecenionej, a nawet posuwał się do twierdzenia, iż dla ukraińskiej idei narodowej „grunt galicyjski był duchowo raczej jałowy. Idee, które

16 *Mémoire sur l'indépendance de l'Ukraine, présenté à la Conférence de la paix par la Délégation de la République Ukrainienne*, Paryż 1919, s. 127.

17 Zob. szerzej: A. Szabaciuk, „Rosyjski Ulster”. *Kwestia chełmska w polityce imperialnej Rosji w latach 1863-1915*, Lublin 2013.

służyły natchnieniem dla odrodzenia ukraińskiego w Galicji, niemal bez wyjątku pochodziły z Naddnieprza”¹⁸.

3. Naród – wspólnota bezklasowa

W ówczesnych realiach poszczególne wspólnoty narodowe próbowały upowszechnić szereg mitów konsolidujących lub mających wykazać istnienie więzi je łączących. Ich skuteczność zależała od sposobu prezentowania hierarchii społecznej, ukazywanej w dwóch ujęciach: 1) wspólnoty o rozbudowanej strukturze socjalnej, której poszczególne warstwy – choć zróżnicowane pod względem materialnym i funkcji społecznej – w sposób równorzędny uzupełniały się i były sobie równe pod względem prawnym lub 2) wspólnoty „bezklasowej”. Oba modele były istotą narodu nowoczesnego, który w wyobrażeniu jego członków stawał się wspólnotą równoprawnych jednostek.

W przypadku Ukraińców dostrzegamy silne akcentowanie drugiego ujęcia hierarchii społecznej. Skutkowało to systematycznym umacnianiem przekonania odwołującego się do istniejącego i realnie obserwowanego niewielkiego zróżnicowania stanowego/społecznego, że jako naród byli oni społeczeństwem „bezklasowym”. Opinia taka, ugruntowana w myśli politycznej, a także historiografii, była właśnie jednym ze wspomnianych mitów konsolidujących, kultywowanych na potrzebę ugruntowania wspólnoty i wiary w równość jej członków. Drugim było przekonanie, poniekąd bazujące na poprzednim, że podział narodowościowy przebiega zgodnie z podziałami społecznymi: chłopci – Ukraińcy, arystokracja/właściciele ziemscy – nie-Ukraińcy¹⁹. Idealistyczny model takiego podziału, popierany przykładami z obserwacji społeczeństwa, w rzeczywistości nie odzwierciedlał faktycznej budowy makrostruktury, jaką był nowoczesny naród. Notabene z mitami tymi korespondowała „legenda Kozaczyzny” rozpropagowana w znacznej mierze za sprawą Tarasa Szewczenki, która wykreowała obraz łączący tradycję starszyny kozackiej z tradycją prostego ludu. Odtąd Kozaczyzna jawiła się jako wspólnota

18 I. Лисяк-Рудницький, *Історичні есе* [I. Łysiak-Rudnycki, *Istoryczni ese*], t. 1, Kijów 1994, s. 159.

19 Zob. szerzej: D. Beauvois, *Trójkąt ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793-1914*, Lublin 2005.

sobie równych, której szeregi pozostawały zawsze otwarte, a Kozacy byli zawsze gotowi do pomsty za krzywdę prostego ludu. Przy czym wzorzec ten był jeszcze starszy i znajdował odzwierciedlenie również w „ludowości literatury ukraińskiej”²⁰.

Legenda o „bezklasowości” nie wyglądała najlepiej na przykładzie dwunastki czołowych działaczy Bractwa Cyryla i Metodego, będącego symbolem odradzania się elit ukraińskich. Większość członków towarzystwa pochodziła z rodzin dworianskich, a w jednostkowych wypadkach z chłopów pańszczyźnianych (ale wyzwolonych). Będący reprezentantem tych ostatnich Taras Szewczenko tak jak wielu pozostałych członków bractwa mógł udowodnić związek w prostej linii z kozackimi przodkami. Wątek ten odegrał szczególnie ważną rolę w spuściźnie literackiej Tarasa Szewczenki, którego zbiór poezji *Kobzar* (1840) stał się „biblią”, a „Cały późniejszy ukraiński ruch narodowy – jak pisze Jarosław Hrycak – w większym lub mniejszym stopniu utożsamiał się z Szewczenką jak ze swoim ojcem duchowym, a jego męczeńskie losy osobiste stały się źródłem powstania silnego mitu narodowego, który dawał natchnienie następnym pokoleniom ukraińskich działaczy”²¹.

Proces konstruowania i kondycja ukraińskiej tożsamości narodowej były zależne od stosunków społecznych w obrębie „wyobrażonej wspólnoty” i aktualnego systemu prawnego określającego zakres wolności osobistych jej członków oraz posiadanych elit. W warunkach dominacji kulturowej rosyjskiej i polskiej równoległe z procesem konstruowania nowoczesnego narodu ukraińskiego część z jej potencjalnych członków nadal ulegała asymilacji (tj. zasilała inne nowoczesne narody). Ponadto nowoczesne (XIX- i XX-wieczne) elity ukraińskie wyłaniały się z „masy etnograficznej”, ale w prostej linii nie reprezentowały najniższych warstw społecznych (tj. chłopów), dominujących w strukturze społecznej. Chłopi byli grupą, która najsilniej zachowywała cechy ukraińskiej wspólnoty etnicznej i odrębnej wspólnoty kulturowej, ale jednocześnie na znacznych obszarach Ukrainy wyróżniali się inną historią sformowania jako stan od chłopów na obszarach sąsiednich. Znaczna ich części kultywowała pamięć o (rzeczywistym lub

20 M. Jakóbiec, T. Hołyńska-Baranowa, *Literatura ukraińska. Wypisy*, Warszawa 1962, s. 7.

21 J. Hrycak, dz. cyt., s. 54.

wyobrażonym) „pochodzeniu kozackim”. W wielu przypadkach przekonanie to było historycznie uzasadnione. Z drugiej strony bez zmiany statusu prawnego chłopci ukraińscy nie byli w stanie włączyć się do życia politycznego. Doskonałym tego przykładem była postać Tarasa Szewczenki, chłopca pańszczyźnianego (o kozackich korzeniach), który zaistniał jako wieszcz, gdy został wyzwolony z poddaństwa. Dopiero zatem w następstwie uwłaszczenia oraz procesów rozkładu dotychczasowych struktur stanowych powstał szeroki grunt (notabene zróżnicowany ekonomicznie) pod przyszłą aktywizację społeczną i polityczną społeczeństwa. Różnica czasowa w przeprowadzeniu uwłaszczenia w Galicji (Austrii) i na obszarach Naddnieprza (Rosji) była powodem (ale niejedynym) odmienności w rozwoju na obu obszarach ruchu narodowego. Otrzymaniu swobód towarzyszyło bowiem powstawanie inteligencji ukraińskiej jako nowej elity, w której kluczową rolę odgrywało ziemiaństwo, formujące się w nowe mieszczaństwo i duchowieństwo.

W tym ostatnim przypadku brak celibatu duchownych w Kościołach wschodnich spowodował, że środowisko duchownych ukraińskich (prawosławnych i greckokatolickich) pełniło funkcję elit narodowych i równocześnie stało się warstwą wydającą na świat pokolenia zasilające jej szeregi. Model ten najlepiej sprawdził się w XIX-wiecznej Galicji i na Bukowinie, gdzie pod wpływem zaprowadzanego systemu prawnego członkowie tej warstwy dokonali reorientacji narodowej i mogli włączyć się do zmagania o tożsamość narodową *Rusinów*²².

4. Od gramatyki do szkoły

● Początki języka ukraińskiego, podobnie jak literatury staroukraińskiej, sięgają czasów średniowiecza²³. Zapoczątkowanie nowoczesnego języka ukraińskiego literackiego jednakże wiąże się dopiero z okresem końca XVIII w. i najczęściej (ale nie zawsze) bywa utożsa-

22 H. Schmitt, *Kilka słów bezstronnych w sprawie ruskiej*, Lwów 1861, s. 36-37. Zob. też: B. Wójtowicz-Hubner, „Ojcowie narodu”. *Duchowieństwo greckokatolickie w ruchu narodowym Rusinów galicyjskich (1867-1918)*, Warszawa 2008.

23 Zob. M. Jakóbiec, T. Hołyńska-Baranowa, dz. cyt., s. 35-53.

miane z opublikowaniem *Eneidy* Iwana Kotlarewskiego (1798)²⁴. W ślad za nim kolejni pisarze ukraińscy zaczęli tworzyć w języku mówionym, wymuszając jego standaryzację. Wykorzystywana przez nich cyrylica na przestrzeni kolejnych dziesięcioleci przechodziła niewielkie, ale istotne, zmiany, niekiedy stając się przyczyną „wojny o alfabet”²⁵.

Kodyfikacja języka ukraińskiego postępowała niejako dwoma torami. Z jednej strony pojawiły się gramatyki ówczesnego języka ukraińskiego, z drugiej – słowniki. Proces ten zapoczątkowano w 1818 r., gdy po kilkunastu latach starań Aleksiej Pawłowski wydał w Petersburgu pierwszą gramatykę języka ukraińskiego, do której jako dodatek załączył słownik. W latach 1822-1824 nad gramatyką w Galicji pracował Iwan Mohylnycki, w 1830 r. drukiem w Budzie (Budapeszcie) wyszła gramatyka Mychajły Łuczkaia, a w Przemyślu w 1834 r. ukazała się gramatyka Josypa Łewyckiego i w 1846 r. Josypa Łozyńskiego. W 1845 r. we Lwowie opublikowano gramatykę Iwana Wahylewicz, a w 1849 r. Jakowa Hołowackiego. Następne lata przyniosły kilka podobnych prac, z których część pozostała w rękopisie²⁶.

Pomimo kilku prób faktycznie dopiero w drugiej połowie XIX w. prace na językiem przeszły do kolejnego etapu i zaczęły pojawiać się słowniki standaryzujące ukraiński język literacki. Funkcję taką spełniał czterotomowy słownik Mychajły Komarowa (1893-1898), dwutomowy Jewhena Tymczenki (1897-1899) czy też czterotomowy słownik języka ukraińskiego zapoczątkowany w 1861 r. przez Pantelejmona Kulisza, a zakończony przez Borysa Hrinchenkę, wydany w latach 1907-1909²⁷.

Nieuznawanie w imperium Romanowów odrębności języka ukraińskiego spowodowało, że jedynie na terenie galicyjskim i bukowskińskim idea gramatyk powiązana była z rozwojem szkolnictwa. Doskonale było to widoczne na przykładzie Przemyśla, gdzie w pierwszej połowie XIX w. pod przewodnictwem biskupa Mychajła Łewyckiego grupa

24 Г. Півторак, *Коли ж виникла українська мова*, [w:] *Історія української мови (Хрестоматія)* [H. Piwtorak, *Koły ż wynykła ukrajinska mowa*, [w:] *Istoriija ukrajinskoji mowy. (Chrestomatija)*], Kijów 1996, s. 271-272.

25 O. Sereda, „Whom Shall We Be?” *Public Debates over the National Identity of Galician Ruthenians in the 1860s*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas” 2001, nr 2, s. 202-204.

26 M. Pakalski, *Próby kodyfikacji języka ukraińskiego w I połowie XIX w.*, „Studia Ucrainica Varsoviensia” 2016, nr 4, s. 325-331.

27 S. Yekelchuk, *The Nation's Clothes: Constructing a Ukrainian High Culture in the Russian Empire, 1860-1900*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas” 2001, nr 2, s. 233.

duchownych podjęła działania na rzecz wprowadzenia języka ukraińskiego do szkolnictwa. W 1816 r. założyli oni *Societas Presbyterorum*, a w 1818 r. szkołę dla diakonów. W 1818 r. staraniem biskupa Łewyckiego język ruski wprowadzono do szkół ludowych na równi z polskim, a kontrolę nad nimi powierzono duchownym greckokatolickim. Do 1832 r. w Galicji Wschodniej powstało ok. 400 szkół, a następne dziesięciolecie przyniosły dalszy rozwój szkolnictwa początkowego. W latach 1842-1856 w Galicji funkcjonowało ok. 1 tys. ukraińskich szkół parafialnych, w 1914 r. ich liczba wzrosła do 3 tys. Zdecydowanie słabiej natomiast rozwijały się szkoły wyższego typu. W przededniu wybuchu I wojny światowej działało tu 6 gimnazjów państwowych i 15 prywatnych²⁸.

Wyraźnie wolniej proces wprowadzania języka ukraińskiego do szkolnictwa postępował na Bukowinie. W 1818 r. władze austriackie zgodziły się, aby w języku ukraińskim prowadzona były jedynie nauka religii (prawosławnej). Istotne zmiany przyniosła dopiero Wiosna Ludów. Pod koniec XIX w. na Bukowinie działało ponad 130 szkół ukraińskich i 32 utrakwistycznych, a w przededniu wybuchu I wojny światowej 214 szkół ludowych z językiem wykładowym ukraińskim i 19 utrakwistycznych²⁹.

Do I wojny światowej szkół ukraińskich nie można było zakładać w imperium Romanowów. W 1863 r. minister oświaty Wałujew wydał tajny cyrkularz zabraniający drukowania książek w języku ukraińskim. Kontynuacją jego polityki i poszerzeniem restrykcji wobec języka ukraińskiego było wydanie w 1876 r. tzw. ukazu emskiego. Akt ten obowiązywał do 1905 r. Zapotrzebowanie na naukę w języku ukraińskim pokazały wydarzenia, które przyszły wraz ze zmianą systemu politycznego w Rosji i sformowaniem się w 1917 r. państwowości ukraińskiej. Właśnie wówczas nastąpiła tam lawinowa rozbudowa szkół ukraińskich.

28 Ł. H. Baik, *Z historii rozwoju ukraińskiej szkoły w Galicji*, [w:] *Galicja i jej dziedzictwo*, red. A. Meissner, J. Wyrozumski, t. 3, *Nauka i oświata*, Rzeszów 1995, s. 151-160.

29 О. В. Гуменюк, І. Я. Холявська, *Початкова і середня освіта на Буковині у ХІХ столітті: особливості функціонування*, „Молодий вчений” [O. W. Humeniuk, I. Ja. Cholańska, *Początkowa i średnia oświata na Bukowynie u XIX stollitti: osoblywosti funkcionuwannia*, „Mołodyj wczenyj” 2020, nr 1, s. 149.

Ważną rolę w formowaniu ukraińskich elit kulturalnych i intelektualnych odegrały ośrodki uniwersyteckie. Szczególną funkcję pełnił powstały w 1805 r. uniwersytet w Charkowie, który „stał się pierwszym nowoczesnym ośrodkiem ukraińskiego życia narodowego i kulturalnego”³⁰. Dopiero w 1834 r. powstał uniwersytet w Kijowie, ale początkowo nie odgrywał ważnej roli. Starszy od obu uczelni był utworzony w 1784 r. uniwersytet we Lwowie, a najmłodszym ośrodkiem utworzony w 1875 r. uniwersytet w Czerniowcach. Wymienione uniwersytety nie były instytucjami ukraińskimi, ale miejscem zdominowanym przez młodzież ukraińską. Z tego też powodu od połowy XIX w. uwidocznił się ich wpływ w procesie formowania lokalnych elit ukraińskich. Towarzyszył mu rozwój działalności środowisk naukowych formujących wyobrażenia o wspólnocie kultury, tradycji i losów. Doskonałym tego przykładem były wspierane przez nich badania etnograficzne, etnologiczne i geograficzne, pozwalające na „zachowane w pamięci niepiśmiennej ludności wiejskiej” wielowiekowej pamięci historycznej³¹.

Pierwszym ośrodkiem akademickim, w którym Ukraińcy uzyskiwali ustępstwa względem własnych postulatów narodowych, był uniwersytet lwowski. Początkowo działało przy nim *Studium Rutenum* (1787-1809), ale w trakcie Wiosny Ludów doszło do otwarcia na uniwersytecie lwowskim katedry literatury i języka ukraińskiego. W przededniu I wojny światowej działało na nim 10 katedr ukraińskich. Poza Lwowem pewne ustępstwa na rzecz Ukraińców uczynił też uniwersytet czerniowiecki³². Odmienne wyglądała sytuacja w Charkowie i Kijowie, w których uniwersytety do I wojny światowej były w pełni uczelniami rosyjskimi. Nie zmieniało to faktu, że mimo ich charakterowi – podobnie jak całego szkolnictwa na tych ziemiach ukraińskich w imperium Romanowów – również na Naddnieprzańskiej Ukrainie język ukraiński nabył status języka narodowego.

30 J. Hrycak, dz. cyt., s. 41.

31 В. Антонович, М. Драгоманов, *Историческія пьсни малорусскаго народа* [W. Antonowicz, M. Dragomanow, *Istoriczeskija piesni malorussskago naroda*], t. 1, Kijów 1874, s. IV.

32 О. Добжанський, *Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст.* [O. Dobżanśkyj, *Nacionalnyj ruch ukrajinciw Bukowyny druhoji połowyny XIX poczatku XX st.*], Czerniowice 1999, s. 114-169.

5. Polityczne wyobrażenie narodu

Życie polityczne jest tym obszarem, który najwyraźniej pokazuje skutki procesów modernizujących makrostruktury społeczne. Zasadniczo jednak dopiero *post factum* dostrzegamy, co było w nim momentem przełomowym. Tak można przedstawiać też zapoczątkowujące nową erę w rozwoju ukraińskiej myśli politycznej i życia politycznego powstanie Bractwa Cyryła i Metodego (1846)³³. Z perspektywy czasu właśnie to wydarzenie stało się punktem zwrotnym w formowaniu się nowoczesnego ukraińskiego narodu politycznego. Ważną rolę odegrały tu również represje wymierzone w członków towarzystwa, które choć były dotkliwe, to przyniosły odwrotny skutek. Przekaz o nich stworzył mit narodowego cierpiętnictwa i ideę dążenia do sprawiedliwości społecznej.

Program Bractwa Cyryła i Metodego po raz pierwszy zawierał ideę wolnej (nowoczesnej) republiki ukraińskiej (jako części większego państwa federacyjnego). Przez dziesięciolecia postulat ten pozostawał maksymalistycznym hasłem politycznym Ukraińców. Nawet na początku XX w. – jak pisał jeden z uczestników ówczesnych wydarzeń – postulat niepodległości Ukrainy aprobowały „jedynie [...] nieliczne jednostki wśród byłych rosyjskich Ukraińców. W Galicji wysuwano tę ideę jako daleki ideał polityczny, ale także nigdy nie była programem działalności praktycznej”³⁴.

Na gruncie galicyjskim symbolem początków aktywizacji kulturalnej było powstanie tzw. Ruskiej Trójcy. Wydanie przez nią w 1836 r. *Rusałki Dniestrowej* było aktem poniekąd naśladowującym wcześniejsze o niemal cztery dekady dokonanie Iwana Kotłarewskiego. W galicyjskim (ukraińskim) życiu politycznym rzeczywisty przełom nastąpił jednak dopiero z wybuchem Wiosny Ludów. Pod jej wpływem w maju 1848 r. we Lwowie powstała pierwsza ukraińska galicyjska organizacja polityczna – Główna Rada Ruska, która ogłosiła, że Rusini galicyjscy i mieszkańcy naddnieprzańskiej Ukrainy są częścią jednego narodu. Od tego momentu zaczęto zakładać ukraińskie towarzystwa i gazety,

33 A. Łotocki, *Ukraińska myśl polityczna*, Warszawa 1933, s. 3-8.

34 A. Жук, *До історії української політичної думки перед [першою] світовою війною*, „Harvard Ukrainian Studies” [A. Żuk, *Do istoriji ukrajinskoji politycznoji dumky pered [perszoju] switowuju wojny*], „Harvard Ukrainian Studies” 1985, nr 3-4, s. 417-430.

otwierać teatry, a język ukraiński ostatecznie wkroczył do życia publicznego³⁵.

Pozytywny wpływ na rozwój ukraińskiego życia narodowego miało przekształcenie Austrii w 1867 r. w twór dualistyczny i dalsza liberalizacja polityki państwowej. To spowodowało, że w latach 60. XIX w. galicyjski typ inteligenta ukraińskiego *gente Ruthenus natione Polonus* odszedł do przeszłości³⁶. Próbujący jeszcze przez następne kilka dziesięcioleci tkwić w tej narracji byli *de facto* już członkami polskiej wspólnoty narodowej³⁷.

Zmiany w organizacji ukraińskiego życia politycznego w Galicji najbardziej widoczne były w ostatniej dekadzie XIX w. Działy tam wówczas cztery ukraińskie partie polityczne: Rusko-Ukraińska Partia Radykalna (1890), Katolicki Rusko-Ludowy Związek (1896), Ukraińska Partia Narodowo-Demokratyczna (1899) i Ukraińska Partia Social-Demokratyczna (1899). Ponadto w 1895 r. Julian Baczyński, członek partii radykalnej, opublikował pracę *Ukrajina irredenta*, w której po raz pierwszy na gruncie galicyjskim ogłoszono, że „Polityczna samodzielność Ukrainy *to conditio sine que non*”³⁸.

Pomimo roli, jaką odgrywała Galicja, to Kijów był zawsze ideowym centrum ukraińskiego ruchu narodowego. Tamtejsze kręgi występowały z programem federalizmu państwowego i autonomii dla Ukrainy, a twórczość pisarzy z Naddnieprza błyskawicznie podchwycono w Galicji i na Bukowinie. W 1892 r. w imperium rosyjskim powstała ukraińska organizacja polityczna Bractwo Tarasowców, pięć lat później Ogólna Bezpartyjna Demokratyczna Organizacja Ukraińska, a w 1900 r. Rewolucyjna Partia Ukraińska (RUP). Środowisko RUP za swą deklarację programową uznawało początkowo broszurę *Samostijna Ukrajina* Mykoły Michnowskiego, propagującą ideę państwa ukraińskiego „od Karpat aż po Kaukaz”³⁹.

35 J. Kozik, *Między reakcją a rewolucją. Studia z dziejów ukraińskiego ruchu narodowego w Galicji w latach 1848-1849*, Warszawa – Kraków 1975, s. 35-45, 163-166.

36 A. A. Zięba, *Gente Rutheni, natione Poloni. Z problematyki kształtowania się ukraińskiej świadomości narodowej w Galicji*, „Polska Akademia Umiejętności. Prace Komisji Wschodniostowiańskiej” 1995, t. 2, s. 61-77.

37 Por. A. Świątek, *Gente Rutenni, Natione Poloni. The Ruthenians of Polish Nationality in Habsburg Galicia*, Toronto – Kraków 2019, s. 536-538.

38 Ю. Бачинський, *Україна irredenta* [Ju. Baczyński, *Ukrajina irredenta*], Berlin 1924, s. V, X.

39 М. Міхновський, *Самостійна Україна*, [w:] *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали*, t. 1, упор. Т. Гунчак, Р. Сольчанник [M. Michnowski],

W 1904 r. z partii wyszła grupa, która utworzyła Ukraiński Związek Socjal-Demokratyczny, natomiast z pozostała część rok później uformowała się Ukraińska Socjaldemokratyczna Partia Robotnicza.

Nieco wcześniej na gruncie przygotowanym przez RUP powstała Ukraińska Partia Ludowa opowiadająca się za pełną niepodległością Ukrainy. Idea „demokratycznej republiki ukraińskiej” była też hasłem założonej w 1900 r. Ukraińskiej Partii Socjalistycznej. Federalistami byli natomiast członkowie utworzonych w 1904 r. Ukraińskiej Partii Demokratycznej oraz Ukraińskiej Radykalnej Partii.

Kolejnym momentem przełomowym w ukraińskim życiu politycznym była rosyjska rewolucja 1905 r. Przyniosła ona dwuletni okres swobód aktywizujących środowiska ukraińskie. Ustępstwa władz carskich spowodowały, że ziemstwa zaczęły poruszać sprawę wprowadzenia języka ukraińskiego do nauczania w szkołach, ożywiło się życie teatralne, zakładano ukraińskie towarzystwa, kluby, biblioteki, czytelnie i spółdzielnie. Pod wpływem tego wydarzenia powstały też pierwsze w imperium rosyjskim gazety drukowane w języku ukraińskim; wkrótce w Rosji działało już 15 wydawnictw ukraińskich i ukazywało się 20 czasopism.

Zezwolenie władz carskich na powstanie w 1906 r. Dumy Państwowej i przeprowadzenie wyborów zaktywizowało środowiska ukraińskie. Liberalizacja stosunków prawnych w imperium rosyjskim nie trwała jednak długo i już wkrótce na ruch ukraińskich spadły nowe represje. Od 1908 r. kierownictwo nad życiem kulturalnym i społecznym na „podrosyjskiej” Ukrainie przejęło Towarzystwo Ukraińskich Postępowców koordynujące działalność różnych grup nielegalnych, ale opowiadające się za prawnymi metodami walki o prawa.

Na początku XX w., gdy na obszarze imperium rosyjskiego Ukraińcy ciągle nie mogli cieszyć się swobodnego rozwoju życia kulturalnego, struktury organizacyjne ukraińskiego ruchu kulturalno-oświatowego i gospodarczego (spółdzielczego) na zachodnim brzegu Zbrucza działały już we wszystkich powiatach wschodniogalicyskich⁴⁰. W Galicji zorganizowano ruch sportowo-gimnastyczny i pożarniczy,

Samostijna Ukrajina, [w:] *Ukrajńska suspilno-polityczna dumka w 20 stolitti. Dokumenty i materi-jały*, t. 1, upor. T. Hunczak, R. Solczanyk], b.m.w. 1983, s. 61-72.

40 S. Zabrowarny, *Instytucjonalny rozwój ukraińskiego ruchu narodowego w Galicji w latach 1864-1914*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 1994, z. 2, s. 69-81.

a w przededniu wojny rozpoczął działalność ukraiński ruch strzelecki. Niemniej nawet w obliczu wybuchu I wojny światowej w jego kręgach wciąż daleko było do przekonania, że nadchodzący właśnie konflikt przyniesie kardynalną zmianę w życiu politycznym Ukraińców i otworzy drogę do niepodległości.

Podsumowanie

Wybuch I wojny światowej był momentem, który kończył proces ewolucji od narodzenia się wizji nowoczesnego narodu do podjęcia działań zmierzających do realizacji postulatu utworzenia państwa ukraińskiego. W ciągu pierwszych trzech lat wojny ukraińskie aspiracje polityczne wyostrzyły się i idea niepodległości stała się czymś realnym. W listopadzie 1917 r. w Kijowie proklamowano powstanie Ukraińskiej Republiki Ludowej, nieoczekiwanie naruszając porządek broniony przez „stare” narody. Akt ten niemożliwy byłoby do realizacji bez procesów modernizujących, które ukształtowały oblicze nowoczesnego narodu ukraińskiego i jego nowe elity polityczne.

Powstawanie ukraińskiego nowoczesnego narodu wpisuje się w ramy ogólnego XIX-wiecznego modelu modernizacji wspólnot narodowych Europy Środkowo-Wschodniej. Potwierdza też, że wyłanianie się nowoczesnego narodu, to proces długotrwałej modernizacji makrostruktur społecznych, jej stosunków wewnętrznych, życia gospodarczego i kulturalnego. W jego trakcie członkowie wspólnoty „wybierają” sobie nazwę, definiują granice terytorium, rozbudzają poczucie odrębności i jedności tradycji historycznej i kultury, tworzą struktur organizacji i instytucji narodowych, wytyczają nowe cele polityczne. Elementy te jedynie przygotowują grunt pod powstanie niepodległego państwa. Kluczową rolę w tej ostatniej kwestii odgrywała trwałość aktualnego układu geopolitycznego oraz zdolność wspólnot do rywalizacji i przełamywania potencjału wspólnot konkurujących do władania tym samym terytorium.

Bibliografia

1. Antonowicz W., Dragomanow M., *Istoriczeskija piesni matorusskago naroda*, t. 1, Kijów 1874.
2. Arel D., *Introduction. Theorizing the Politics of Cultural Identities in Russia and Ukraine*, [w:] *Rebounding Identities. The Politics of Identity in Russia and Ukraine*, red. D. Arel, B. A. Ruble, Baltimore 2006.
3. Baczyński Ju., *Ukrajina irredenta*, Berlin 1924.
4. Baik Ł. H., *Z historii rozwoju ukraińskiej szkoły w Galicji*, [w:] *Galicja i jej dziedzictwo*, t. 3, *Nauka i oświata*, red. A. Meissner, J. Wyrozumski, Rzeszów 1995.
5. Beauvois D., *Trójkąt ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793-1914*, Lublin 2005.
6. Dobzański O., *Nacjonalnyj ruch ukrajinciw Bukowyny druhoji połowyny XIX poczatku XX st.*, Czerniowice 1999.
7. Drzazgowska E., *Humboldt: przełamanie arystotelesowskiego modelu relacji oznaczania*, „Lingua ac Communitas” 2011, t. 21.
8. Gellner E., *Narody i nacjonalizmy*, Warszawa 1991.
9. Hrycak J., *Historia Ukrainy 1772-1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, Lublin 2000.
10. Humeniuk O. W., Cholańska I. Ja., *Początkowa i średnia oświata na Bukowynie u XIX stolitti: osoblywosti funkcionuwannia*, „Mołodyj wczenyj” 2020, nr 1.
11. Jakóbiec M., Hołyńska-Baranowa T., *Literatura ukraińska. Wypisy*, Warszawa 1962.
12. Janion M., *Niesamowita Słowiańszczyzna. Fantazmaty literatury*, Kraków 2006.
13. Kamusella T., *The Change of the Name of the Russian Language in Russian from Rossiiskii to Russkii: Did Politics Have Anything to Do with It*, „Acta Slavica Iaponica” 2012, t. 32.
14. Kłosowska A., *Kultury narodowe u korzeni*, Warszawa 1996.
15. Kozik J., *Między reakcją a rewolucją. Studia z dziejów ukraińskiego ruchu narodowego w Galicji w latach 1848-1849*, Warszawa – Kraków 1975.
16. Łotocki A., *Ukraińska myśl polityczna*, Warszawa 1933.
17. Łysiak-Rudnyckij I., *Istoryczni ese*, t. 1, Kijów 1994.
18. *Mémoire sur l'indépendance de l'Ukraine, présenté à la Conférence de la paix par la Délégation de la République Ukrainienne*, Paryż 1919.
19. Michnowskij M., *Samostijna Ukrajina*, [w:] *Ukrajinska suspilno-polityczna dumka w 20 stolitti. Dokumenty i materijały*, t. 1, upor. T. Hunczak, R. Solczanyk, bmw 1983.
20. Miller A., *Ukrajinskij wopros w Rossijskoj impierii*, Kijów 2013.
21. Ochrymowycz Ju., *Rozwytok ukrajinskoji nacjonalno-politycznoji dumky*, Lwów – Kijów 1922.
22. Pakalski M., *Próby kodyfikacji języka ukraińskiego w I połowie XIX w.*, „Studia Ucrainica Varsoviensia” 2016, nr 4.
23. Piwtorak H., *Koły z wynykła ukrajinska mowa*, [w:] *Istorija ukrajinskoji mowy (Chrestomatija)*, Kijów 1996.
24. Rudnytsky S., *The Ukraine and the Ukrainians*, Jersey City 1915.
25. Šafařík P. J., *Słowanský národopis*, Praga 1842.
26. Schmitt H., *Kilka słów bezstronnych w sprawie ruskiej*, Lwów 1861.
27. Serczyk W., *Historia Ukrainy*, Wrocław 2001.

28. Sereda O., „Whom Shall We Be?” *Public Debates over the National Identity of Galician Ruthenians in the 1860s in the 1860s*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas” 2001, nr 2.
29. Smith A. D., *Nacjonalizm*, Warszawa 2007.
30. Studynśkyj K., *Pawło Josyp Szafaryk i ukrajinci. Do istoriji ukrajinsko-cześkyh zwjazkiw*, Warszawa 1935.
31. Szabaciuk A., „Rosyjski Ulster”. *Kwestia chełmska w polityce imperialnej Rosji w latach 1863-1915*, Lublin 2013.
32. Świątek A., *Gente Rutenni, Nazione Poloni. The Ruthenians of Polish Nationality in Habsburg Galicia*, Toronto – Cracow 2019.
33. Wójtowicz-Hubner B., „Ojcowie narodu”. *Duchowieństwo greckokatolickie w ruchu narodowym Rusinów galicyjskich (1867-1918)*, Warszawa 2008.
34. *Vkrania quæ et Terra Cosaccorum cum vicinis Walachia, Moldavia, Minorisq[ue] Tartariae Provinciis exhibita à Joh. Baptist Homann*, Noribergæ [Nuremberg] 1720.
35. Yekelchuk S., *The Nation's Clothes: Constructing a Ukrainian High Culture in the Russian Empire, 1860-1900*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas” 2001, nr 2.
36. Zabrowarny S., *Instytucjonalny rozwój ukraińskiego ruchu narodowego w Galicji w latach 1864-1914*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 1994, z. 2.
37. Zięba A. A., *Gente Rutheni, nazione Poloni. Z problematyki kształtowania się ukraińskiej świadomości narodowej w Galicji*, „Polska Akademia Umiejętności. Prace Komisji Wschodniosłowiańskiej” 1995, t. 2.
38. Żuk A., *Do istoriji ukrajinskoji politycznoji dumky pered [perszoju] switowuju wijnoju*, „Harvard Ukrainian Studies” 1985, nr 3-4.